

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 45 Volume: 9 Issue: 45

Ağustos 2016 August 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

AFYONKARAHİSAR KENTSEL SİT ALANINDA COĞRAFİ GÖZLEMLER GEOGRAPHIC OBSERVATIONS OF THE URBAN CONSERVATION AREA IN AFYONKARAHİSAR

Hasan KARA*
Hüseyin ŞAHBAZ**

Öz

Afyonkarahisar, İç Batı Anadolu'da kavşak noktasında yer alan ve son yıllarda termal turizmin etkin olduğu illerdir. Afyonkarahisar il merkezi sit alanında bulunan geleneksel meskenler, coğrafi ortamın şartlarını yansıtan en güzel örneklerden biridir. 1950'lerden önce kente göçün ve kentleşmenin yavaş seyretmesi bu meskenlerin günümüze ulaşmasında etkili olmuştur. Meskenlerin inşasında temelden çatıya kadar yakın coğrafi çevreden elde edilen yapı malzemeleri kullanılmıştır. Ayrıca konutların inşasında kullanılan yöntem ve teknikler de yörenin iklim şartları ile büyük bir uyum içindedir.

Anahtar Kelimeler: Afyonkarahisar, Coğrafya, Kentsel Sit Alanı, Meskenler.

Abstract

Afyonkarahisar is located at the crossroads of West Central Anatolia and in one of the provinces to be effective thermal tourism in recent years. Traditional dwellings located in Afyonkarahisar Province Centre Conservation Area, is one of the best examples that reflect the terms of the geographical environment. Before 1950 slow urban migration and urbanization trend has been more effective in the current state of residence. This is a ground up construction of dwellings close to the geographical environment, used building materials obtained. In addition, the methods and techniques used in the construction of houses in the region are in great harmony with climatic conditions of the region.

Keywords: Afyonkarahisar, Geography, Urban Conservation Area, Dwelling.

1.Giriş

Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu Bölümü'nde yer alan Afyonkarahisar ili, bölgenin İç Anadolu'ya iyice sokulduğu ve aynı zamanda güneydoğu kesiminden Akdeniz Bölgesi ile de bağlantısı bulunan bir konumda yer almaktadır (şekil 1).

Geleneksel konutların günümüze kadar ulaşmalarında; Türkiye genelinde olduğu gibi Afyonkarahisar şehrinde de 1950'lere kadar kentleşmenin yavaş şekilde gerçekleşmesi, şehirlere göç olayı henüz hızlanmadığından dolayı fazla konuta ihtiyaç duyulmamasıdır. 1950'li yıllardan sonra başlayan şehirleşmenin ortaya çıkardığı konut sorunu, imar planlarıyla başka alanlara doğru kaydırılarak geleneksel konutların bulunduğu saha sit alanı ilan edilmiştir (Aliğaoğlu, 2003: 71).

Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu ilke kararına göre; mimari, mahalli, tarihsel, estetik ve sanat özelliği bulunan ve bir arada bulunmaları sebebiyle teker teker taşıdıkları kıymetten daha fazla kıymeti olan, kültürel ve tabii çevre elemanlarının birlikte buldukları alanlara "kentsel sit" denilmektedir. Araştırma alanı; Afyonkarahisar İl Merkezi'ndeki tarihi yerleşim bölgesi içinde kalan ve koruma altına alınan sit sahasını kapsamaktadır.

İldeki sit alanının bir bölümü Konya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 21.12.1988 gün ve 69 sayılı kararıyla daha önce kentsel sit alanı içine alınmıştır. Daha sonra bu alan, Koruma Amaçlı İmar Planı çalışmaları ile yapılan belirlemelerle Konya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 28.12.1993 gün ve 1861 sayılı kararı ile kentsel sit alanı statüsüne alınarak sınırları genişletilmiştir (Karakan ve Aksulu, 2009: 8). İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü verilerine göre Afyonkarahisar şehrinde 400 adet tescilli tarihi ev bulunmaktadır.

Şehir planına göre tarihi yerleşim alanında; Kale, Camikebir, Kubbeli, Tâc-Ahmet, Yukarı Pazar, Yeni Cami, Hacı Aftal, Hisaraltı, Sinanpaşa, Akmescit, Mevlana, Zaviye, Mollabahşi, Nurcu, Hacı Yahya (kısmen) ve Burmalı (kısmen) mahalleleri yer almaktadır.

2. Mesken Yapımını Etkileyen Coğrafi Faktörler

Herhangi bir bölgede inşa edilen meskenlerle o bölgenin coğrafi özelliklerinin çok yakın ilişkisinin bulunduğu bilinen bir gerçektir. Araştırma sahasındaki tarihi yapılarda etkili olan başlıca coğrafi çevre unsurlarını; iklim, jeolojik yapı, toprak ve bitki örtüsü olmak üzere dört başlık altında incelemek mümkündür.

*Doç. Dr. Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü DENİZLİ, hkara777@gmail.com

** Dr. Coğrafya Öğretmeni, Millî Eğitim Müdürlüğü, AFYONKARAHİSAR

Tablo 2: Afyonkarahisar’da Basıncın Yıl İçindeki Değişimi (1975-2010).

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık Ort.
Ort. Basınc	899,2	898,0	896,8	895,9	897,4	897,3	896,6	897,4	899,5	901,0	900,7	899,6	898,3
En Yüksek Basınc	914,4	911,9	912,6	907,1	906,2	905,7	904,3	904,3	907,6	909,7	911,8	915,1	915,1
En Düşük Basınc	877,5	878,7	875,2	883,5	886,9	887,3	888,1	889,8	876,5	889,0	883,9	881,7	875,2
Basınc Genliği	36,9	33,2	37,4	23,6	19,3	18,4	16,2	14,5	31,1	20,7	27,9	33,4	39,9

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü Verileri ve Kafalı Yılmaz: 2009, s.50 den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Hâkim rüzgâr yönü açısından, sahada kuzey rüzgârlar etkilidir. Bu durum yörenin topografya şartlarından kaynaklanmaktadır. Sahada kuzeyden esen karayel, yıldız ve poyraz rüzgârları özellikle kış mevsiminde sıcaklığı önemli ölçüde düşürmektedir. Bu nedenle sahadaki tarihi evlerin çoğunda en fazla vakit geçirilen oturma odalarının güneye, yiyeceklerin saklandığı kiler gibi serin tutulmak istenen bölümlerin ise kuzeye baktığı görülmektedir.

Mesken tipleri üzerinde en etkili iklim şartlarından birisi de yağıştır. Yağışın özellikle miktarı ve şekli, binaların çatıları ile su basman seviyesi üzerinde etkilidir. Afyonkarahisar’ın yağış verileri incelendiğinde yıllık 427,3 mm yağış aldığı görülmektedir (tablo 3). Kentin aldığı yağışın aylara göre dağılımına bakıldığında 51,8 mm ile mayısın en fazla, 12,2 mm ile de ağustosun en az yağış alan aylar olduğu görülmektedir. Durum mevsimler açısından ele alındığında ise en fazla yağışın % 33,4 ile (142,8 mm) ilkbaharda düştüğü, bunu % 29,4 ile (125,9 mm) kış mevsiminin takip ettiği anlaşılmaktadır.

Tablo 3: Afyonkarahisar’da Aylara Göre Toplam Yağış Ortalaması (1950-2015).

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Ortalama Yağış (mm)	42,8	38,5	44,2	46,8	51,8	37,1	19,5	12,2	19,9	37,4	32,5	44,6	427,3
Yağışlı Gün Sayısı	12,7	12,0	12,5	11,9	12,1	7,7	3,9	3,2	4,3	7,6	8,7	12,5	

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü verilerinden yararlanılmıştır.

Daha önce değinildiği üzere sahada kış mevsiminde sıcaklıklar $-22\text{ }^{\circ}\text{C}$ 'ye kadar düşmekte ve bu mevsimdeki yağışların önemli bir kısmını da kar yağışları oluşturmaktadır. En fazla yağışın ilkbaharda ve kış yağışlarının da kar şeklinde düşmesi, sahanın karasal iklimin tesiri altında olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla alınan yağış miktarıyla orantılı bir şekilde sit alanındaki çatıların eğimlerinin de çok fazla olmadığını söylemek mümkündür. Ancak sahanın topografik yapısının eğimli olması ve en fazla yağışın ilkbaharda düşmesi nedeniyle suların bu dönemde hızla akışa geçtiği göz önüne alınırsa, binaların su basmanı seviyelerinde neden kerpiç değil de kesme taşın yoğun bir şekilde kullanıldığı daha iyi anlaşılmış olur.

2.2. Yapı Malzemeleri

Tarihi meskenler genel olarak çevreden sağlanan doğal yapı malzemeleriyle inşa edilmişlerdir. Yapı malzemeleri çevrede bulunan kayaç, toprak gibi jeolojik elemanlar ile ağaç, çalı, ot gibi bitki örtüsü gibi unsurlardır. Sit alanında kullanılan doğal yapı malzemelerini iki ana grup altında incelemek mümkündür.

Mesken inşasında kullanılan jeolojik yapı elemanları çeşitli türdeki kayaçlar ve bu kayaçların farklı aşınımına uğraması sonucu meydana gelen topraklardır. Sahada geniş bir alan kaplayan volkanitlerin çeşitli türleri bulunmakla birlikte bunlardan andezit, trakit, tüf ve volkanik breşlerle, bölgenin bilhassa kuzeyinde bulunan bazaltlar çoğunluğu teşkil etmektedir. Andezit ve benzeri lav ile tüfleri Afyon’dan güneye doğru yayılış göstermektedir (Darkot ve Tuncel, 1995: 87). Trakitlerin en çok görüldüğü yerler; Afyonkarahisar kenti ve yakın çevresidir. Nitekim Afyon Kalesi, Neojene ait trakitlerden müteşekkil yüksek bir “nek” şeklindeki zirve üzerine inşa edilmiştir (Yalçınlar, 1967: 65). Afyonkarahisar Ovası’nın kuzeyindeki volkanik kayaçların başlıcalarını asit karakterli tüfler, ignimbritler ve yer yer bunları örten bazaltlar teşkil eder. Bölgenin batısında yer alan Ayazini’nde ignimbritler kuzey ve doğusunda ise bazaltlar hâkimdir (Arđos, 1978: 20-21). Afyonkarahisar’da en geniş yayılım alanına sahip jeolojik birim olan volkanitlerden trakit başta olmak üzere traki-andezit, andezit, bazalt ve ignimbritler araştırma sahasındaki tarihi meskenlerde temel başta olmak üzere, su basmanı, merdiven, taşlık denilen kısımlarda ve kâgir binalarda kullanılmıştır.

Volkanitlerden sonra limnik sedimanlar ve flüvyal-karasal oluşuklar, Afyonkarahisar’ın en yaygın kayaçlarını teşkil ederler. Bu formasyonlar, il merkezinin güneyinde bulunan Kumalar Dağı ve eski masiflerin etrafını çepeçevre sarmışlardır. Önemli kalker, marn, kil, kum ve konglomeralardır (Arđos,

1978: 13-19). Söz konusu yapı malzemelerinin gerek sahaya yakın olması gerekse çok eskiden beri meskenlerde kullanılması nedeniyle sit alanındaki evlerde kil ve kumun aynı şekilde kullanıldığını söylemek mümkündür.

Sahada yapılan gözlemlere göre ilin adıyla özdeş hale gelen mermerin, sit alanı içindeki meskenlerin hiçbirinde kullanılmadığı tespit edilmiştir. Mermerlerin kullanılmama nedenlerini; mermerin yaklaşık 20 km mesafedeki İncehisar ilçesinde bulunması, sit alanındaki evlerin yapıldığı dönemdeki ulaşım araçlarının günümüzdeki kadar gelişmiş olmaması ve mermeri işlemenin yöredeki volkanik kayalara nazaran çok daha zor olmasıyla açıklamak mümkündür.

İnsanoğlu tarafından karalar üzerinde her yerde bulunabilmesi nedeniyle binlerce yıldır mesken yapımında kullanılan ana malzemelerden birisi olan toprak; çakıl, kum, mil ve kil gibi değişik boyutlarda parçacıkları bünyesinde barındırmaktadır. Tarih boyunca içerisine ot, saman gibi bitkisel malzemeler ilave edilerek özelliklerine göre mesken yapımında kullanılmıştır.

Afyonkarahisar'da kahverengi, kahverengi orman, kireçsiz kahverengi, alüvyal, kireçsiz kahverengi orman, kolüvyal ve yer yer kırmızı renkli toprak türleri görülmektedir (Afyon İli Arazi Varlığı, 1994: 11). Ancak bunlardan meskenlerde kullanılanlar daha çok alüvyal, kolüvyal ve kırmızı renkli topraklardır. Alüvyal topraklara çalışma alanında yüzey sularının aktığı hemen her yerde özellikle kent merkezinden geçen Akarçay civarında fazla rastlamak mümkündür. Hidromorfik alüvyal topraklar ise düz veya çukur alanlarda meydana gelmiş, taban su seviyesi yüksek, alt katmanları yaş ve daha çok Akarçay'ın geçtiği çevrede görülmektedir. Kolüvyal topraklar, aşındırıldıkları yerin yakınlarında, genellikle yamaçlardan aşındırılan materyalin hemen etek bölgesinde birikmesiyle oluşmuşlardır. Engelibeli bir topografyaya sahip Afyonkarahisar'da yamaç eğiminin bittiği her yerde bu topraklara rastlanabilmektedir. Kırmızı renkli topraklarda ısı topraktaki demiri okside ettiği için renkleri kırmızımsıdır. Afyonkarahisar merkezi ve yakın çevresinde daha çok karşılaşılır. Kırmızı renkli topraklar yörede geçmişte kerpiç, günümüzde de tuğla yapımında sık kullanılan bir toprak türü olup buna Afyonkarahisar'da halk arasında "matif toprağı" denilmektedir.

2.3. Bitki Örtüsü

Mesken inşasında önemli doğal unsurlardan birisi de bitki örtüsüdür. Afyonkarahisar'da orman, çalı, step bitkileri, sulak alanlarda yetişen saz ve kamış gibi farklı bitki türleri bulunmaktadır. Sahada, mesken inşasında kullanılan en önemli bitkisel yapı elamanını ağaçlar oluşturmaktadır.

Afyonkarahisar'da karaçam, kızılçam, boylu ardıç, kokulu ardıç ve Anadolu kestanesi topluluklar oluşturan başlıca ağaç türleridir. Bu türlerden karaçam, ildeki ağaç türleri arasında en geniş alan kaplaması nedeniyle mesken inşasında en fazla kullanılan ağaç türüdür (Kargıoğlu, 2001: 54-55). Sit alanındaki evlerin kapıları üzerine yapılan bir araştırma bunu kesin olarak doğrulamaktadır. Söz konusu araştırmaya göre 32 eve ait 66 kapı incelenmiş, 32 evden 31'inin kapısının çirali çam türü ağaçlardan, bir evin kapısının da çınar ağacından imal edildiği tespit edilmiştir (Yıldırım vd, 2006: 346). Bu da yörede geçmişte çam ağacının çokluğuna işaret etmektedir. Hatta halk arasında Afyonkarahisar Ulucami'nin içinde kullanılan 40 tane büyük ağaç direğin Hıdırlık semtinde o dönemde var olan çam ormanından elde edildiği rivayet edilmektedir.

Ağaçlardan sonra mesken inşasında kullanılan ikinci bitkisel ürün kerpiç ve çamur sıvanın hammaddesini oluşturan samandır. Bilindiği üzere saman; başta buğday, arpa olmak üzere tahılların sap kısmının öğütülmesiyle elde edilir. İklim şartlarından dolayı saman yapımında kullanılan tahılların Afyonkarahisar genelinde ziraatı yaygın olarak yapılmaktadır.

3. Tarihi Meskenlerin Kuruluş Yeri

Araştırma sahasında ilk meskenler Afyon Kalesi'nin güney eteklerine kurularak sonradan Kale ile Hıdırlık Tepesi arasında kalan kesime doğru yayılmıştır. İskân için buranın seçilmesinin en önemli nedeni güvenlik sorunudur (Çetin, 2010: 65). İskân tarihi eskiye inen şehirlerin kuruluş yeri olarak seçtikleri topografik mevkide asayişin bozuk olduğu, istila tehlikesinin hüküm sürdüğü devirlerde yüksek mevkiler özellikle tercih edilmiştir (Göney, 1977: 233). Yüksekte yer alan dağlık-tepelik alanlarda inşa edilen kaleler, müdafaayı kolaylaştırdığı ve daha az kayıp verildiği için tarih boyunca savunma savaşlarının vazgeçilmez yapıları olmuşlardır. Anadolu'da hisar olarak adlandırılan ve tepeler üzerine kurulmuş pek çok şehir mevcuttur. Bunlardan birisi de Afyon Hisarı'dır. Bu hisar, şehirde bulunan trakitik lavlardan oluşmuş beş tepeden en yükseğidir (Ardos, 1978: 78). Trakitik tepe üzerine yine koyu renkte volkanik taşlar kullanılarak yapılan surlar neticesindeki yüksek kale, Karahisar olarak adlandırılmıştır.

Kuruluş yeri seçiminde diğer bir husus sağlık gerekçesidir. İçinden akarsuların geçtiği sulak ova tabanları; eski çağlardan beri halk sağlığını tehdit eden ve önemli bir problem olarak görülen sıtma (malarya) hastalığı nedeniyle iskân açısından tercih edilmemiştir. Afyonkarahisar'da da şehrin kuzeyindeki ovalık alandan geçerek Eber Gölü'ne dökülen Akarçay bulunmakta ve sit alanının bu çaya uzaklığı 2-3 km mesafededir.

Eğimli yamaçların ovalara göre su baskını ve sel tehlikesine karşı güvenli bir ortam sunmasının buraların yerleşim alanı olarak tercih edilmesinde etkili olduğunu bir başka neden olarak söylemek mümkündür. Eğimli arazilerde altyapının akış açısından daha sağlıklı çalıştığı da bilinen bir gerçektir.

Taban seviyesine göre daha yüksek, havadar ve yaz aylarında nispeten serin olan yamaçlarda; arazinin kayalık olması nedeniyle mesken yapımına ova tabanından daha elverişli olmasını zikretmek mümkündür. Geçmişte önemli depremler yaşamış bir kent olan Afyonkarahisar'da evlerin sağlam bir jeolojik temel üzerine inşa edilmesi önem arz etmektedir.

Karahisar kalesi civarına yapılan iskânın yukarıda belirtildiği üzere pek çok olumlu yanı bulunmakla birlikte kaya düşme tehlikesi gibi olumsuz tarafları da bulunmaktadır. Kale çevresinde ikamet edenlerden edinilen bilgiye göre geçmişte böyle bir olay yaşanmış ve yaralananlar olmuştur. Sonradan hadisenin yaşandığı yerdeki yapılar yıkılmış ve bir daha ev yapılmasına izin verilmemiştir. Ancak hâlâ tepenin yamaçlarında asılı gibi duran büyük kaya parçalarının zamanla yuvarlanarak aşağıda büyük zararlara yol açma tehlikesi mevcuttur.

Tarihi sit alanındaki yerleşimin dokusunu; 1902'den önce ve sonra olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Çünkü 1902 yılında şehirde büyük bir yangın çıkmış ve Zaviye, Yukarı Pazar ve Tâc-Ahmet mahallelerinin önemli bir kısmı bu yangından zarar görmüştür. Büyük yangında o döneme kadar evlerin birbiriyle iç içe olması ve ahşap malzemenin temel yapı gereçlerinden biri olarak kullanılması zararın boyutunu artırmıştır. Bu nedenle adı geçen mahallelerde yerleşme dokusu ve meskenler yeniden planlanıp inşa edilmiştir. Buradaki sokaklar oldukça düzgün olup dama tahtası olarak tabir edilen şekilde planlanmıştır (Çetin, 2010: 73). Ancak sit alanındaki Mollabahşi, Kubbeli, Hacı Yahya, Hisaraltı, Yenicami, Kale, Sinanpaşa, Burmalı ve Yukarı Pazar (kısmen) mahalleleri ise böyle bir düzenleme geçirmemiştir. Bu mahalleler, "Organik" veya "Doğulu" yapı olarak tanımlanan; genişliği daha çok yayalar ve yük taşıyan hayvanlara göre ayarlanmış, sık sık yön değiştiren dar sokakları (Stewig, 1966: 7) ve iç içe geçmiş evleriyle diğer mahallelerden kolayca ayrılmaktadır.

4. Tarihi Meskenlerin Tipleri

Meskenler, içinde bulunulan coğrafi mekân, zaman ve ekonomik şartlara göre değişikliğe uğrarlar. Aynı durum, Afyonkarahisar'daki tarihi evler için de geçerlidir. Ancak bu değişim, 1993 yılında onaylanarak yürürlüğe giren yasayla durdurularak söz konusu alan koruma altına alınmıştır. Sit alanı dışında kalan bölgede ise değişiklikler devam etmekte ve bazı evler yıkılarak yerlerine büyük apartmanlar yapılmaktadır.

Tarihi sit alanı içerisinde kalan evlerin tip, inşa tekniği ve planlarında çeşitli farklılıklar görülmektedir. Bunun nedenleri arasında; meskenin yapılacağı arsanın büyüklüğü ve sokağa göre konumu, arazinin topografik durumu, meskeni inşa ettiren kişilerin mesleği ve gelir seviyesi gibi çeşitli faktörler sıralanabilir. Sit alanının topografik yapısının eğimli olması nedeniyle evin farklı cepheleri arasında kot farkı bulunmakta ve kimi meskenlerde hem zemin kata hem de birinci kata çok basamaklı merdivene ihtiyaç duyulmadan çıkmak mümkün olmaktadır.

Evin yapılacağı arsanın köşede veya ortada olması da bina planında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Bundan başka gelir durumu iyi olan şahısların evleri çok katlı ve işçilik kalitesi yüksek iken; geliri düşük olanların evleri genellikle tek katlı, sade ve uğraştığı mesleğin gereğine göre düzenlenmiş bir avlusu bulunmaktadır. Konak denilebilecek tarzda inşa edilenler, geçmiş dönemin şehir merkezi olarak nitelendirilebilecek mahallelerinde, ikinci gruba giren meskenler ise şehrin kenar semtlerinde inşa edilmişlerdir.

Sahada edinilen bilgilere göre 1960'lara kadar, bugün şehrin merkezi sayılan pek çok mahallesinde (Marulcu, Cumhuriyet gibi) tarım alanları bulunmakta ve merkezde yaşayan halkın bir kısmı geçimini toprağa dayalı olarak kazanmaktaydı. Geçmişte; tek katlı, düz çatılı, tarım ve hayvancılıkla uğraşan halkın ihtiyaçlarına göre bina eklentileri olan evler mevcuttu. Ancak bu tür evler günümüzde hiç kalmamış, tarihi ev olarak nitelendirilen yapılar daha ziyade konak tarzında yapılan dayanıklı iki veya üç katlı binalardan oluşmaktadır.

Afyonkarahisar tarihi evlerinin inşasında başlıca iki teknik göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi "Osmanlı Ahşap Karkas Yapı Sistemi" olarak adlandırılan Bağdadi meskenler iken diğeri "Ağaç Çatki" olarak nitelendirilen "Humuş Yapı Tekniği" ile yapılmış meskenlerdir (fotoğraf 1). Bunlardan başka "Ahşap Kaplama" ve "Kâgir Yapı Tekniği" de ev yapımında kullanılan diğer tekniklerdir.

Taş bir temel üzerine kurulan ahşap iskeletin arasına kerpiç ya da tuğlalar doldurulmasıyla oluşturulan yapılar "humuş", ahşap iskeletin üzerine 2-3 cm aralıklarla çıta çakılıp, sıvananlar "bağdadi", iskeletin dıştan tahta ile kaplanması, içten bağdadinin üzerinin sıvanmasıyla oluşturulan ve iç, dış kaplama arası boş bırakılan yapılar da "ahşap kaplamalı" olarak tanımlanmaktadır (Aksoy ve Ahunbay, 2005: 48). Taş ve tuğla gibi inşa malzemelerinin harç adı verilen bağlayıcı malzemelerle veya harçsız örülmesiyle oluşturulan yapıya ise "Kâgir veya Yığma Yapı" denilmektedir. Ancak buraya kadar değinilen bütün yapıım tekniklerinin bir arada uygulandığı binalara da rastlamak mümkündür.

5. Tarihi Meskenlerin İnşası

5.1. Temel

Sit alanındaki bütün evlerin temelinde rutubet ve nemden etkilenmeyi önlemek amacıyla taş malzeme kullanılmıştır. Taş malzemenin türü daha çok yörede volkanik arazinin geniş alan kaplaması nedeniyle püskürük taşlardır. En fazla kullanılan taşlar; yörede en çok bulunan kayaç olan trakit ve traki-andezittir. Meskenlerin temelinde en çok kullanılan diğer bir kayaç türü de trakitten sonra yörede en fazla bulunan bazalttır. Afyonkarahisar'da temelde kullanılan bu taşlara moloz da denilmektedir. Temelde kullanılan taşlar çeşitli büyüklüklerde olup ya olduğu gibi ya da düzeltilerek kullanılmıştır. Temelde kullanılan taşların birbiri ile olan bağlantısı ise çevreden elde edilen kırmızı renkli kerpiç toprağına organik bir malzeme olan samanın katılması suretiyle elde edilen çamurla sağlanmıştır. Sahada kerpiç yapımında kullanılan "matif toprağı" adı verilen bu toprak türüne günümüzde Karşiyaka ve UyduKent semtlerinde rastlamak mümkündür.

Fotoğraf 1: Hımış Tekniğı ile Yapılmış Bir Mesken.

5.2. Su Basmanı Seviyesi

Binanın oturduğu temelin bittiği yerden zemin kata kadar olan yani temel gibi toprağına gömülü olmayan kısım su basmanı seviyesi olarak nitelendirilmektedir. Tarihi Afyonkarahisar evlerinin bulunduğu topografyanın engebeli olması nedeniyle cephelere göre yükseklikleri de farklılık göstermektedir. Su basmanı kotu evin yapıldığı parselin kenarından geçen yolun en üst kotuna göre belirlenmiştir.

Afyonkarahisar evlerinde su basmanı, hem binanın zemin kısmını su ve nem gibi yapıya zarar veren etkenlerden korumak hem de estetik bir görüntü vermek amacıyla yapılmıştır. Su basmanı yapımında doğal yapı malzemesi olan taşlardan yörede en fazla bulunan trakit, traki-andezit ve ignimbiritler tercih edilmiştir. Taşların yüzeyleri taş ustaları tarafından istenilen geometrik şekle göre yontularak binanın su basmanı kısmına estetik bir şekilde yerleştirilmiştir. Su basmanı inşasında da taşların birbiri ile olan bağlantısı kerpiç çamuru ile sağlanmıştır. Ancak yörede yaşayanların belirttiğine göre konak tarzı yapılarda kireç, kil, kum, yumurta akı ve keçe tozu ile elde edilen Horasan harcı da kullanılmıştır. Bunlardan keçe tozu, sahadaki Keçe Pazarı'ndan karşılanmıştır.

5.3. Duvarlar

Tarihi sit alanı içinde kalan evlerin duvar yapılarında çeşitli farklılıklar görülmektedir. Bazı evlerin birinci katı tamamen kesme taştan yapılmış ve üzerine hımış veya bağdadi tarzda duvarlar inşa edilmişken kimileri de su basman seviyesinden itibaren yine bu teknikler kullanılmak suretiyle duvar inşa edilmiştir. Su basman seviyesinin üzerine yatay bir şekilde ağaç hatıllar yerleştirilmiş, duvarın köşelerinde bu hatıllara dik bir şekilde ağaç direkler (dikme) dikilmiş, direklerin başlama ve bitiş yerlerinden çaprazlama ağaçlar yerleştirilerek binanın hem sağlam olması hem de dengesini muhafaza etmesi sağlanmıştır.

Bina yatay olarak geniş bir alan kaplıyorsa dikey olarak konulan direklerin ve buna bağlı olarak ahşap çatki olarak adlandırılan ve çaprazlama yerleştirilen ağaç bağlantılarının da sayısı artırılmıştır. Dikilen direklerin üzerine yine yatay bir şekilde ağaç kiriş yerleştirilerek duvarın ahşap iskeleti tamamlanmıştır. Ahşap hatıldan başlamak suretiyle yukarıya doğru kerpiç veya ateş tuğlası gibi malzemeler kullanılarak duvar örülmüştür. Örülen bu duvarın dış yüzeyi kimi binalarda doğrudan kerpiç çamuru ile sıvanmışken bazılarında iskelet sistemini oluşturan ahşap üzerine birkaç cm aralıklarla yatay olarak çakılan çıtaların üzerine yine kerpiç çamurundan sıva atılmıştır. Sıva için ahşap çıta çakılanlar estetik açıdan daha güzel bir görünüm sunmaktadır. Sıvanın kurumasının ardından ise duvarın kireçle badanası yapılarak işlem sona ermektedir.

Fotoğraf 2: Bitişik Nizamlı, Ahşap Süslemeli ve Cumbalı Tarihi Afyonkarahisar Evleri.

Afyonkarahisar evlerinin ikinci katlarında en dikkat çeken husus cumba denen çıkıntılıların yer almasıdır. (fotoğraf 2). Cumbalar, birinci kat inşa edilirken konulan ahşap direklerin yarısından itibaren konan payanda adı verilen dayanaklar vasıtasıyla sağlanmıştır. Cumbalar vasıtasıyla evin ikinci katı birinci kata göre daha geniş bir alana oturmuş ve merdiven için kaybedilen yer tekrar kazanılarak estetik açıdan güzel bir görünüm elde edilmiştir.

İkinci katın duvarının inşasına cumba varsa payandaların üzerine, eğer yoksa birinci katın üst sınırını oluşturan yatay kiriş üzerine yine ahşap hatıllar çakılmak suretiyle birinci katta yapılan işlemler aynen uygulanarak duvar inşa edilmektedir. Ahşap hatıllar, katlar arasında sınırların dışarıdan kolayca ayırt edildiği yerlerdir.

Eğer ev üç katlıysa cumba ikinci kata değil, üçüncü kata konulmuştur. Böylece ekstra genişliğin getirdiği yükü, binanın rahatça taşıması amaçlanmıştır. Tarihi evlerin bazılarında üçüncü kat inşa edilirken kullanılan yapı malzemesi daha hafif olan materyallerden seçilmiştir. Üst katın duvarlarının inşasında tuğla veya kerpiç dolgudan ziyade; ya ahşap kaplama, ya da bağdadi sıva tekniği tercih edilmiştir.

5.4. Çatı

Tarihi süreç içinde sit alanındaki evlerdeki en bariz değişimlerden biri çatılarda ve çatı örtü malzemelerinde meydana gelmiştir. 1913 tarihli Ali Tevfik'in eserinde Afyonkarahisar'da "evlerin ekserisinin üzeri toprak" olarak belirtilmektedir (Tevfik, 1913: 312-342). Ancak günümüzde buradaki evlerin sadece birkaçı üzerinde toprak örtüsü bulunmaktadır. Yörenin geçmişini bilen yaşlılardan edinilen bilgiye göre sahada 1960'lara kadar düz damlı ve toprak örtülü evlere rastlanmaktaydı ve bu çatılarda 30 ila 80 cm kalınlığında "çorak toprak" denilen toprak örtüsü bulunmaktaydı. Toprak örtüsü kalın olduğu için de ısı yalıtımı düz damlı evlerde daha iyi oluyordu.

Toprak örtüsü kalınlığı ilk başlarda ince iken her sene yağışlı sezonda düz damdan su akmasını önlemek amacıyla dama çıkılıp toprak örtü üzerine yeniden kil içeren toprak serpmek ve serpilene bu toprağın sıkışmasını ve su geçirmesini önlemek amacıyla "yuğu" adı verilen silindirik bir taş gezdirilerek sıkıştırma yapılmaktaydı. Bu işlem yıldan yıla tekrar ettiği için zamanla toprak örtüsü kalınlaşmakta ve bina üzerinde çok ağır bir yük meydana getirmekteydi. Bu durum aynı zamanda depremlerde tehlike oluşturmaktaydı. Söz konusu olumsuzluklar nedeniyle bu çatı tekniğinin iki veya üç katlı binalarda kullanılmadığı ve daha ziyade tek katlı binalarda tercih edildiği sonucunu çıkarmak mümkündür.

İki ve daha çok katlı binalarda evin köşe başında veya arada olmasına göre çatı tipleri farklı uygulanmıştır. Arada kalan binaların küçük olanlarında sundurma (tek eğimli), büyük olanlarında iki yöne eğimi olan beşik çatı modeli uygulanmıştır. Eğer ev köşe başında bulunuyorsa köşeli kırma çatı veya açılı birleşimli çatı tiplerinden biri tercih edilmiştir. Herhangi bir evle bitişik nizam olmayan münferit evlerde kırma ve topuz çatı tipleri de duruma göre uygulanmıştır.

İki ve daha çok katlı binaların çatıları şu şekilde inşa edilmiştir:

- Ahşap iskelet duvar üzerine yastık kirişler yerleştirilir.
- Bırakma kirişleri üzerine babalar dikilerek çatı makası oluşturulur.
- Oluşturulan çatı makası üzerine aşıklar yerleştirilir.
- Aşıkların üzerine 40-50 cm aralıkla dökmeler (mertekler) yerleştirilir. Dökmeler 8-10 cm çapında veya 5 x 8 cm ebadındadır.
- Mertekler üzerine 18 mm kalınlığında 15-20 cm genişliğinde, kiremit altı tahtası çakılır (Sel, 2001: 434-435).

- Bu tahtaların üzeri kapatılmadan önce ısı kaybını önlemek amacıyla çamurla sıvanır ve üzerine kiremitler döşenir.

Son olarak çatı, oluklu "Alaturka" olarak tabir edilen yarım silindir şeklindeki kiremitler döşenerek tamamlanmıştır. Alaturka kiremitlerin yerini günümüzde "Marsilya Tipi" olarak adlandırılan yassı kiremitler almakla birlikte hala bu kiremit türüne rastlamak da mümkündür. Marsilya tipi kiremitler günümüzde il merkezinden Konya'ya giden kara yolu üzerindeki tuğla ve kiremit fabrikalarında, yakın çevreden elde edilen kırmızı renkteki topraklar kullanılarak üretilmektedir. Sahada nadiren de olsa galvanize saca kapatılmış çatılara da rastlanmaktadır.

Sit alanındaki evlerin bir kısmının çatısında kule biçiminde çatı odası bulunmaktadır. Bu odaya cihannüma da denmektedir. Odaların yüksekliği 2-2,5 m civarında olup önünde bir teras veya balkonu bulunmaktadır. Balkonun üst kısmında hem balkonu yağmur ve güneşten koruyacak hem de gölge sağlayacak üçgen bir alınlık yer almaktadır.

5.5. Kapı ve Pencere

Daha önce de değinildiği gibi yöredeki meskenlerin kapı ve pencerelerinin yapımında genel olarak çam ağaçları kullanılmıştır. Bunda yörenin iklim şartları nedeniyle çam ağacının ilde geniş bir alana yayılması ve işlenmesi kolay bir ağaç türü olmasının etkisi büyüktür.

Sahadaki evlerin giriş kapısı tek veya çift olabilmektedir. Genel olarak Türk evlerinde çift kanatlı bir giriş kapısı varken, gayrimüslimlerin evlerinde zemin katta tek kanatlı esas katta ise çift kanatlı olmak üzere iki giriş kapısı bulunmaktadır. Giriş kapılarının üzerinde sofanın aydınlanması için pencereler bırakılmıştır. Bu pencereler güvenlik gerekçesi ile korkulukludur. Genellikle kapıların üzerinde yapılış tarihleri yazılmıştır.

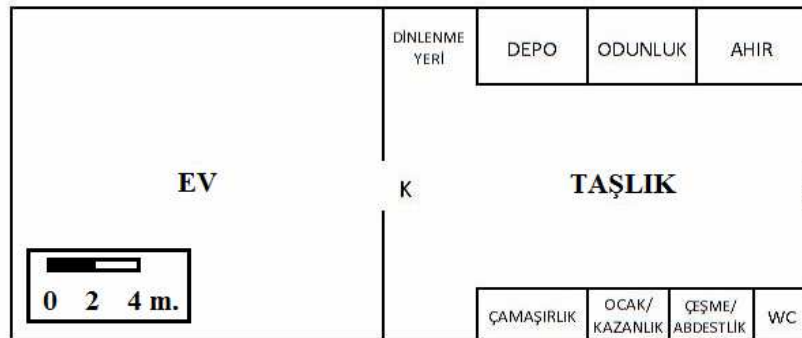
Tarihi evlerin pencereleri yöreden elde edilen çam ağaçları kullanılarak alt ve üst katlarda farklı sayı ve ölçülerde yapılmıştır. Alt kattaki pencere sayısı daha az ve küçük iken üst katta daha çok ve geniş ölçülerdedir. Bunun nedeni; evin alt katının güvenliğini ve mahremiyetini sağlamak, serinliği sebebiyle daha çok yazın kullanılması ve kiler gibi yiyeceklerin muhafaza edildiği alanların bulunmasıdır. Eğer alt kata büyük bir pencere konulmuşsa, bunun üzerine ahşap çıtaların çaprazlama çakılmasıyla elde edilen kafesler de takılmıştır. Çoğunlukla kışın kullanılan üst katlarda gün ışığından daha fazla istifade edilmesi için büyük çerçeveli pencereler konulmuş ve alt yarıları kafeslenmiştir.

5.6. Taşlık

Tarihi evlerin bazılarında taşlık denilen yerler bulunmaktadır. Taşlığa kimi evlerde çift, kimilerinde ise tek kapıdan girilmektedir (şekil 2). Çift kanatlı ahşap giriş kapıları genelde çiftçilikle uğraşan ailelerin yük arabalarının girmesi için yapılmıştır. Tek kanatlı olanlar çoğunlukla esnaf ve sanatkârlar gibi vatandaşların evleridir. Taşlığa adını veren zemin, sahadan elde edilen trakitik kayalarla döşenerek yazın tozdan, kışın ise çamurdan korunmak amaçlanmıştır. Bu taşların boyu yarım metreden bir metreye kadar olup şekilleri farklıdır. Taşlık, tarihi evlerin karakteristik bir özelliğidir.

Afyonkarahisar tarihi evlerinde hayat denilen bölümler yoktur. Ancak taşlıkta yazları altında oturmak amacıyla gölgelik ve asma bağları bulunmaktadır. Ayrıca meskenlerin büyük kısmında tuvaletler kokuyu evin dışında tutmak için taşlığa yapılmıştır. Taşlığın uygun bir yerinde (yapılan sundurmanın altına) "çamaşırılık" adı verilen bir bölüm bulunmaktadır. Buraya volkanik araziden temin edilen kayaların yontularak elde edildiği bir çamaşır taşı yerleştirilmiştir. Ayrıca bu taşın yakınında çamaşır yıkamada kullanılacak suyun ısıtıldığı "kazanlık" olarak tabir edilen bir ocak yeri de mevcuttur. Çamaşırılık taşı, kimi evlerde evin girişinde sofa olarak adlandırılan kısma konulmuştur. Ancak hem çamaşırılık taşı hem de kazanlık denilen yerler, zamanla kullanımı kalmadığı için ortadan kalkmıştır.

Şekil 2: Tarihi Bir Meskenin Taşlık Kullanım Planı Örneği.

Taşlıkta bunlardan başka yiyecek ve tahıllar gibi erzakın saklandığı kiler, kışlık yakacak ihtiyacının depolandığı odunluk ve evcil hayvanların barınması için yapılan ahır da bulunabilmektedir.

5.7. İç Mekân

Tarihi evlerin planlarında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bunda ailenin sosyo-ekonomik yapısı yanında dini ve etnik kimliği de rol oynamıştır. Çünkü Afyonkarahisar’da Kurtuluş Savaşı sonlarına kadar gayrimüslimlerin yaşadığı bilinen bir gerçektir. Nitekim 1914 yılında Afyonkarahisar sancağında 632 Rum, 7.439 Ermeni, 227.659 Türk bulunmaktadır. 9 Haziran 1915 ve 8 Şubat 1916 tarihleri arasında Ermenilerden 5.769 kişi göç etmiştir. Geride kalanlar da Yunan işgali sırasında şehirdeki Rum askerlerine her türlü desteği sağlamışlar ve onların hezimete uğrayacağına belli olmasıyla şehirden kaçmışlardır (İlgar, 2005: 244).

Gayrimüslimlerle Müslüman halkın evleri arasındaki en bariz fark birincisinde banyonun, ikincisinde ise gusülhanenin bulunmasıdır. Ebeveyn banyosu olarak nitelendirilen mümkün olduğu gusülhane, evin gerek yatak odası ve gerekse misafir odasında yüklük olarak tabir edilen yatakların konulduğu yerle bitişik bir haldedir. Gerek yüklük ve gerekse gusülhane, duvara bir metre civarında gömülmüş, ahşaptan yapılmış bir dolabın arkasında bulunduğu için hiç dikkat çekmemektedir (fotoğraf 3). Bu odalarda ayrıca bir de şömine tarzı ocak bulunmaktadır. Türk evlerinde genel olarak banyo bulunmama nedeni, halkın haftanın belirli günlerinde umumi hamama gitmesinden kaynaklanmaktadır.

Genel olmamakla birlikte Gayrimüslim evlerinin Müslüman halkın evinden bir diğer farkı da, Şehitoğlu Konağı’nda olduğu gibi, onların yapılarında şarap yapımı için üzüm suyu sıkma için kullanılan taş ve şarabı saklamak için bir de mahzen bulunmasıdır. Bu farklılıklar hariç tarihi Afyonkarahisar evlerinin genelde 2 katlı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak gelir durumuna göre üç veya tek katlı evlere de rastlamak mümkündür.

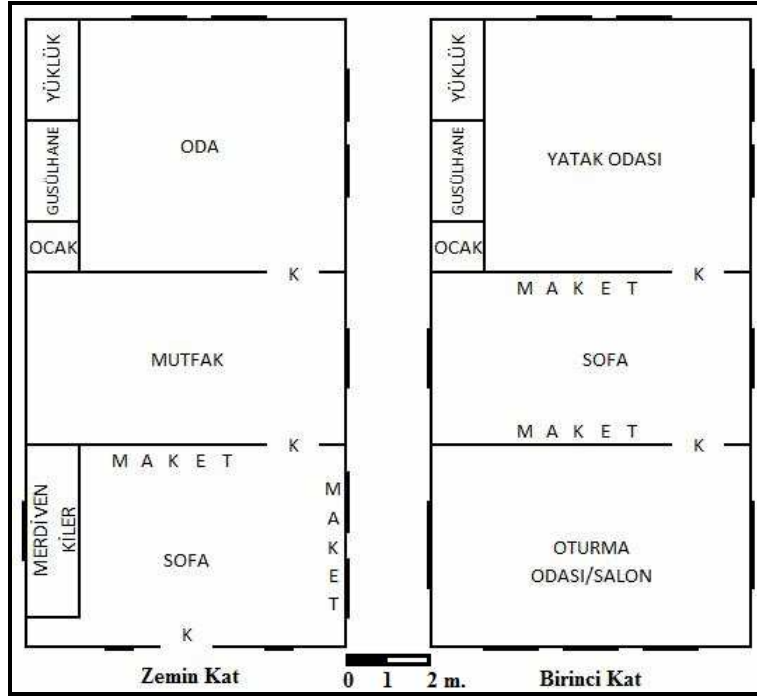
Tarihi meskenlerde taşlıktan eve girilince genişçe bir sofa ile karşılaşılır. Yörede sofalar daha çok evin içinde bulunmaktadır. Nitekim sit alanında yapılan bir araştırmada incelenen 359 yapının 169’unda iç sofa, 96’sında dış sofaya rastlanırken 94’ünde ise belirli bir sofa tipine rastlanılmadığı ortaya konmuştur (Bilsel, 1994: 12).

Zemin katında genişçe sofadan dağılan tuvalet, banyo, çamaşır taşı, kiler, mutfak gibi ev içi kullanım alanları bulunabilmektedir (şekil 3). Zemin kat, birinci kattan daha yüksek ve serin olduğu için daha çok yaz mevsiminde kullanılmaktadır.

Fotoğraf 3: Yatak Odasında Bulunan Yüklük ve Gusülhane.

Birinci kata yöreden elde edilen çam ağaçlarının kullanıldığı ahşap bir merdivenle çıkılır. Bu merdivenin alt boşluğu kiler olarak da kullanılmaktadır. Merdivenle birinci kata çıkılınca burada da sofa ile karşılaşılır. Sofanın kenarlarında sedir gibi oturma yerleri bulunmakta, buradan odalara ve salona geçilmektedir.

Çatı odasına da yine ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Bu odanın önünde de daha çok yazın kullanılan bir balkon ve balkonun da üstünde üçgen alınlıklı bir çatı bulunmaktadır. Evin birinci katı daha çok soğuk havalarda yaşamın geçtiği yerdir. Çünkü yörenin iklim şartlarında da değinildiği üzere kışın sıcaklıkların eksi derecelere düşmesi nedeniyle ısınma önemli bir problemdir. Birinci katın ısınmasını kolaylaştırmak amacıyla kat yüksekliği zemin kata göre daha alçak tutulmuştur.

Sonuç ve Öneriler

Günümüz modern konutlarının aksine tarihi sit alanındaki meskenler, coğrafi çevre unsurları olan iklim, jeolojik yapı malzemeleri ve bitki örtüsü ile büyük uyum içindedir. Farklı teknik ve yapı malzemeleri kullanılarak yapılan ve pek çok deprem geçirmesine rağmen hâlâ çoğu sapsağlam ayakta duran meskenler, yöredeki insanların içinde yaşadığı çevrenin fiziki coğrafya şartlarını iyi bir şekilde tanıdığını ve onunla uyum içinde evini inşa ettiğini göstermektedir. Geçmişle günümüz arasında köprüler kuran tarihi evler, günümüzde şehre gelen yerli ve yabancı turistlerin uğrak yerlerinden biri haline gelerek yeniden önem kazanmıştır. Hatta adını Afyon'un eski ismi olan Afium'dan alan bir outlet ve eğlence merkezinin mimarisi de bu evler baz alınarak inşa edilmiştir.

Coğrafi özellikleri açısından ele alınan tarihi Afyonkarahisar evlerinin mevcut şartlar içinde bir takım sorunları bulunmaktadır. Bu sorunların çözülmesi, sit alanının turizm açısından daha fazla gelişmesine katkı sağlayabilir. Başlıca sorunları ve alınabilecek önlemleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Kentteki sit alanı içinde kalan tarihi öneme sahip yapılar orijinaline sadık kalarak restore edilmesi ve bu yapıların korunarak geleceğe bir kültür mirası olarak aktarılması gerekmektedir. Bunu yaparken sadece evlerin değil, çevresinin de tarihi dokusuyla birlikte korunması gerekmektedir. Ancak sit alanı içinde başta okullar olmak üzere kamu binaları bu dokuya hiç uymamaktadır. Kamu binalarının da kentsel sit alanı planlamasına dâhil edilerek dış cephelerinin düzenlenmesi ve görünümünü bozacak yapılaşmaya izin verilmemesinin uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Sit alanındaki evlerin mimari özellikleri ve sorunları birbirinden farklı olup, birisi için uygun olan iyileştirme çalışması, diğeri için uygun olmayabilir. Yapılacak restorasyonun uzmanlarca her bina için ayrı ayrı tespit edilerek planlanması ve uygulanması gerekmektedir.

Tarihi meskenlerin çevresinden geçen pek çok elektrik ve telefon teli, tarihi dokuyu bozmakta, görünüşü çirkinleştirmektedir. Sit alanındaki kablo tesisatının yeraltına alınması ve dikilen direklerin ortadan kaldırılması gerekmektedir.

Sit alanındaki evlerin büyük kısmında restorasyon çalışması yapılmadığı için bakımsızlıktan dolayı yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu evlerin bir an önce tadilatlarının yapılarak hem koruma altına alınması hem de turizme kazandırılması gerekmektedir.

Ana sokaklar üzerindeki evler restore edildiği için bakımlı ve güzel bir görünüm arz ederken arka sokaklardaki pek çok ev harabe durumdadır. Bu evlerde restorasyon çalışmalarının gecikmesi nedeniyle niteliksiz ve orijinaline hiç uymayan tadilatlar yapılmakta, hatta tarihi binaların bazılarında plastik pencere, demir kapı takanlar olduğu gibi kerpiç sıva yerine beton sıva yapanlar da bulunmaktadır. Benzer olumsuzlukların önlenmesi için gerekli çalışmalara gün geçirmeden başlanmalıdır.

Meskenlerin çoğunda ahşap iskeleti oluşturan öğeler, özellikle temele yakın olanlar, çürüme nedeniyle özelliğini kaybetmektedir. Çürümeler binayı taşıyan iskeletleri zayıflatmaktadır. Bu durumda olan binaların tadilatına öncelik verilmelidir.

Sit alanı ve çevresi şehre gelen yerli ve yabancı turistlerin en çok ziyaret ettiği mekânlardan biridir. Sahada yaşayan halkın; turizmin önemi hakkında bilgilendirilerek turizmden daha fazla gelir elde edecek bilgi ve beceri ile donatılması gerekmektedir. Bölge halkına turistlerle iletişim kurma, gelir getirici yöresel el sanatları üretim ve pazarlaması gibi alanlarda eğitimler verilmesi uygun olacaktır. Dolayısıyla sahanın fiziki özellikleri ile olduğu kadar, beşeri özellikleriyle de turistik bir sit alanı olması sağlanmalıdır. Böylece tarihi doku korunarak hem tarih ve kültüre sahip çıkılması hem de turizmden daha fazla gelir elde edilerek ve istihdam oluşturarak kalkınmanın sağlanması mümkün olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Afyon İli Arazi Varlığı (1994). Ankara: T.C. Başbakanlık Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İl Rapor No: 3.
- Afyonkarahisar Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (Tarihsiz), Afyonkarahisar: Afyonkarahisar İl Haritası ve Kent Planı.
- AKSOY, Dilek- AHUNBAY, Zeynep (2005). "Geleneksel Ahşap İskeletli Türk Konutu'nun Deprem Davranışları", *İTÜ Mimarlık, Planlama, Tasarım Dergisi*, Cilt: 4, S. 1, s. 47-58.
- ALİAĞAOĞLU, Alpaslan (2003). "Afyon'da Şehir Morfolojisinin İki Unsuru: Cadde-Sokak Sistemi ve Konutlar", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, S. 2, s. 63-83.
- ARDOS, Mehmet (1978). *Afyonkarahisar Bölgesinin Jeomorfolojisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 2418, Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 97, Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- BİLSEL, Güven (1994). *Afyon Koruma Amaçlı İmar Planı Araştırma Değerlendirme Raporu, Plan Açıklama Raporu*, Afyonkarahisar.
- ÇETİN, Turhan (2010). *Termal Turizmin Başkenti Afyonkarahisar*, Ankara: Beyaz Kalem Yayınları.
- DARKOT, Besim- TUNCEL, Metin (1995). *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No:2365.
- GÖNEY, Süha (1977). *Şehir Coğrafyası I*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2274, Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 91.
- <http://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=AFYONKARAHISAR#sfB> (Erişim Tarihi: 14.04.2016)
- İLGAR, Yusuf (2005). "Afyonkarahisar Ermenilerinde Kültürel ve Dinî Hayat", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: VII, S. 1, s. 240-266.
- KAFALI YILMAZ, Fatma (2009). *İç Batı Anadolu Bölümünün İklim Özellikleri ve İklim Değişikliğinin Tarımsal Üretim Etkileri*, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları No:71.
- KARAKAN, Banu- AKSULU, B. Işık (2009). *Koruma Amaçlı İmar Planlarına Eleştirel Bir Yaklaşım; Afyonkarahisar Örneği*, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, DOSYA 14.2, Tarihi Çevrede Koruma: Yaklaşımlar, Uygulamalar, s. 6-13.
- KARGIOĞLU, Mustafa (2001). "Afyonkarahisar Çevresi Flora ve Vegetasyonu", *Afyonkarahisar Kütüğü, Cilt I*, Afyonkarahisar: AKÜ Yayınları, s. 49-60.
- SEL, Hüseyin (2001). "Afyonkarahisar'da Sivil Mimari", *Afyonkarahisar Kütüğü, Cilt I*, Afyonkarahisar: AKÜ Yayınları, s. 427-436.
- STEWIG, Reinhard (1966). *İstanbul'da Çıkmaz Sokaklar ve Gecekondu Meselesi*, Çeviren: Ruhi TURFAN, M. Şevki YAZMAN, İstanbul: Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı: 54.
- T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu (2006). İlke Karar No: 720, Karar Tarihi: 04.10.2006
- TAŞ, Barış (2012). "Afyonkarahisar İlinde Termal Turizmin Gelişimi", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 26, s. 139-152.
- TEVFİK, Ali (1913). *Mufassal Memalik-i Osmaniye'nin Coğrafyası*, İstanbul: Tefeyyüz Matbaası.
- YALÇINLAR, İsmail (1967). "Türkiye'de Bazı Şehirlerin Kuruluş ve Gelişmelerinde Jeomorfolojik Temeller", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, S. 16, s. 53-66.
- YALÇINLAR, İsmail (1970). "Batı Anadolu'nun Strüktür ve Rölyef Şekilleri Üzerine Müşahedeler", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, S. 17, s. 69-92.
- YILDIRIM, Kemal- KAHRAMAN, Necmi- HİDAYETOĞLU, M. Lütfi (2006). "Geleneksel Afyonkarahisar Evlerine Ait Kapıların İncelenmesi", İzmir: DEÜ Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu Bildirileri, s. 342-352.